

ΠΡΟΛΟΓΟΣ της Όρλυ Μερών

Όταν δημοσίευσα το βιβλίο *Jewish Entrepreneurship in Salonica, 1912-1940*, προσπάθησα να ανασυνθέσω την εβραϊκή οικονομική ζωή πριν από την καταστροφή της κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του Ολοκαυτώματος. Ο παρών τόμος, γραμμένος από έναν Έλληνα μελετητή που διεξήγαγε έρευνα σε τοπικά και περιφερειακά αρχεία, όπως στο αρχείο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης (ΕΒΕΘ), την Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (ΑΥΕΜ) και την Υπηρεσία Διαχειρίσεως Ισραηλιτικών Περιουσιών (ΥΔΙΠ), καθώς και τα αρχεία των δικογραφιών του Ειδικού Δικαστηρίου Δοσιλόγων Θεσσαλονίκης, συμπληρώνει αυτή την εικόνα, καλύπτοντας ένα κενό στην ιστορία των Θεσσαλονικέων Εβραίων επιχειρηματιών την παραμονή, κατά τη διάρκεια και μετά τον Πόλεμο, καθώς οι λίγοι επιζώντες του Ολοκαυτώματος επέστρεφαν στην πόλη. Βασισμένη σε πρωτογενείς πληροφορίες και ποικίλο αρχειακό υλικό, συστηματική και λεπτομερής, η ανάλυση της τεκμηρίωσης του αποδεκατισμένου κόσμου της θεσσαλονικιώτικης εβραϊκής επιχειρηματικότητας και της αντικατάστασής της, δίνει φωνή σε εκείνους των οποίων η ζωή διακόπηκε πρόωρα.

Όταν διάβασα για πρώτη φορά αρχειακά ντοκουμέντα που περιγράφουν τον διορισμό μεσεγγυούχων σε εβραϊκές επιχειρήσεις και καταστήματα, με τη βοήθεια του αείμνηστου Θεσσαλονικιού Εβραίου Μωσέ Αελιών που επέζησε του Ολοκαυτώματος, συγκινήθηκα πολύ από τη φυσική του αντίδραση: «Αυτό είναι ενδιαφέρον, δεν το ήξερα. Αυτό έγινε αφού μας είχαν εκτοπίσει...». Δεν το γνώριζε.

Διερευνώντας την περίοδο μετά την εβραϊκή «αναχώρηση», «απέλαση», «εκδίωξη» (όλοι οι όροι που υιοθετήθηκαν για την αναγκαστική εκτόπιση στα στρατόπεδα συγκέντρωσης), ο Καρατζόγλου παρουσιάζει μια «συνέχεια» της ιστορίας της θεσσαλονικιώτικης εβραϊκής επιχειρηματικότητας κατά τη διάρκεια και μετά τον πόλεμο, που τεκμηριώνεται κυρίως στο αρχείο του ΕΒΕΘ.

Σπάζοντας τη σιωπή των μη Εβραίων ιστοριογράφων (με εξαίρεση τον Στράτο Δορδανά που κάνει χρήση των δικαστικών αρχείων), χειρίζεται επιδέξια το ποικίλο αρχειακό υλικό, θίγοντας μια σειρά από ζητήματα όπως:

- Πώς διορίζονταν οι «μεσεγγυούχοι- διαχειριστές» των εβραϊκών καταστημάτων;
- Από ποιο κοινωνικό περιβάλλον προέρχονταν; Ήταν γηγενείς Θεσσαλονικείς ή «πρόσφατα αφιχθέντες πρόσφυγες» από τη Θράκη και την Ανατολική Μακεδονία;
- Έπαιξε ρόλο η παραδοσιακή εμπορική και βιομηχανική τάξη στην ανάληψη της διαχείρισης-εκμετάλλευσης των εβραϊκών επιχειρήσεων;
- Πώς προσπάθησαν οι επιζήσαντες Εβραίοι επιχειρηματίες να επαναδραστηριοποιηθούν; Ποιες επιχειρήσεις επαναλειτούργησαν μετά το Ολοκαύτωμα;
- Ως θεσμικός θεματοφύλακας και προαγωγός της «επιχειρηματικότητας», πώς ανταποκρίθηκε το ΕΒΕΘ στις προσπάθειες επανέναρξης της εβραϊκής επιχειρηματικότητας;

- Ποιοι ήταν οι «νέοι πλούσιοι» της πόλης (όπως καθορίστηκαν από τον φόρο που τους επιβλήθηκε στο τέλος της δεκαετίας;) Είχαν στενότερη σχέση με την «παλαιά», προπολεμική εμπορική τάξη ή με τους «πλουτίσαντες επί Κατοχής»;
- Ποιοι ήταν οι «πλούσιοι» Εβραίοι που εμφανίστηκαν στο τέλος της δεκαετίας και τι ποσοστό του συνολικού «πλούτου» της πόλης αντιπροσώπευαν;

Σε μια πρωτοποριακή έρευνα, ο Καρατζόγλου προσφέρει αναδρομικά περιγραφές που βοηθούν τον αναγνώστη στην αντιμετώπιση παλαιών ζητημάτων, τα οποία συνδέουν την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας στο ελληνικό έθνος-κράτος με την άνοδο του οικονομικού εθνικισμού, την άφιξη προσφύγων που συνδεόταν με το αναγκαστικό πλαίσιο ανταλλαγής πληθυσμών και την ανάπτυξη του οικονομικού ανταγωνισμού μεταξύ των επαναπατρισθέντων Ελλήνων προσφύγων και του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης και, ακόμα, την εισροή προσφύγων από τη Θράκη και την Ανατολική Μακεδονία στον απόηχο της βουλγαρογερμανικής κατοχής, που είχε ως αποτέλεσμα την έξαρση του οικονομικού εθνικισμού.

Καλύπτοντας την περίοδο μεταξύ της γερμανικής κατοχής της Θεσσαλονίκης τον Απρίλιο του 1941 και της απελευθέρωσης της πόλης στις 30 Οκτωβρίου 1944 και μέχρι το 1949, ο Καρατζόγλου εγκρίνει και επικυρώνει τα προηγούμενα ερευνητικά συμπεράσματα, αναδεικνύοντας τη σταδιακή συρρίκνωση του εβραϊκού επιχειρηματικού κόσμου καθώς αυξανόταν ο αριθμός των προσφύγων επιχειρηματιών από τη Μικρά Ασία: το ποσοστό των Εβραϊκών επιχειρήσεων μειώθηκε από περίπου 58% το 1923 σε περίπου 41% το 1929 και 25% το 1938 (ποσοστό που συνάδει με το ποσοστό των Εβραίων στο σύνολο του πληθυσμού της πόλης).

Ωστόσο, μέχρι τον εκτοπισμό τους και σχεδόν μέχρι την προμελετημένη διαγραφή 1.056 εβραϊκών επιχειρήσεων από τα Μητρώα του ΕΒΕΘ στις 4 Μαρτίου 1943 και την απομάκρυνση των Εβραίων από τις επαγγελματικές οργανώσεις, οι Εβραίοι κατάφεραν να συνεχίσουν να ιδρύουν και να διευθύνουν επιχειρήσεις. Ο Καρατζόγλου αναλύει επίσης τον τρόπο με τον οποίο η Υπηρεσία Διαχείρισεως Ισραηλιτικών Περιουσιών (ΥΔΙΠ) αντιμετώπισε την εβραϊκή περιουσία και τις επιχειρήσεις μετά τον εκτοπισμό των ιδιοκτητών τους. Καταγράφει σχολαστικά τη λεηλασία των εβραϊκών καταστημάτων από τους Γερμανούς και τους μεσεγγυούχους μετά την κατάσχεσή τους – εβραϊκά χαρτοπωλεία και εβραϊκά υαλοπωλεία (μεταξύ των οποίων και του Μπενρουμπή, «το μεγαλύτερο των Βαλκανίων»), καταστήματα νεωτερισμών και ενδυμάτων, φαρμακεία και θέατρα, καταστήματα σιδηρικών και ηλεκτρικών ειδών, φωτογραφικά στούντιο, βαφεία/καθαριστήρια και κινηματογράφοι.

Αντλώντας από ένα ποικίλο αρχειακό υλικό, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι περισσότεροι από τους διορισθέντες μεσεγγυούχους προέρχονταν από την Ανατολική Μακεδονία και την Δυτική Θράκη, ενώ μόνο λιγότερο από το 10% ήταν Θεσσαλονικείς. Όπως παρατηρεί ο συγγραφέας:

Για λόγους δικαιοσύνης, πρέπει να αναφερθεί ότι πέραν των «γερμανόφιλων», των «ατυχησάντων εμπόρων» Θεσσαλονίκης και αλλαχού, των λαβόντων ισραηλιτικά κατάστημα «σε αντικατάσταση» κατασχεθέντος δικού τους από τους Γερμανούς, των διερμινένων Γερμανικών Υπηρεσιών, των υπαλλήλων της ΥΔΙΠ και των συγγενών τους, των μεγα-Δοσιλόγων, υπήρξαν και αρκετοί πρόσφυγες από την Αν. Μακεδονία και τη Δυτ. Θράκη

που έλαβαν «νομίμως» ισραηλιτικά καταστήματα σε εφαρμογή αποφάσεων της Γνωμοδοτικής Επιτροπής της ΥΔΠΠ.

Παρόλο που τα καλά τεκμηριωμένα στοιχεία του Καρατζόγλου δείχνουν ότι ούτε 1 ενεργό μέλος του ΕΒΕΘ δεν έγινε μεσεγγυούχος σε εβραϊκή επιχείρηση ή κατάσταση, σύμφωνα με προηγούμενες μελέτες (π.χ., Saltiel, 2021, σ. 153-156)¹, μέρος της εμπορικής ελίτ της Θεσσαλονίκης εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία της γερμανικής κατοχής για να σβήσει την εβραϊκή παρουσία και να αναλάβει τον σημαντικό ρόλο τους στη ζωή της οικονομίας. Ανιχνεύοντας την εφαρμογή αυτής της εντολής από το ΕΒΕΘ, σύμφωνα με την ανάλυση του βιβλίου πρακτικών του Επιμελητηρίου, θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι ο Πρόεδρος του ΕΒΕΘ όμοια με τους επικεφαλής άλλων κύριων επαγγελματικών οργανώσεων αδιαφόρησαν για τη δεινή θέση των Εβραίων συναδέλφων τους, μακροχρόνιων μελών των εν λόγω οργανώσεων. Όπως περιγράφει ο Γιακοέλ στο ημερολόγιό του, μετά τη διαταγή για τη διαγραφή όλων των Εβραίων από μέλη του στις 25 Φεβρουαρίου, «*δύο εξέχοντα μέλη του Ισραηλιτικού εμπορικού κόσμου*» συναντήθηκαν κρυφά στο σπίτι του προέδρου «*της μεγαλύτερας και επισημοτέρας των οικονομικών οργανώσεων της πόλεως, γνωστόν μεγαλέμπορον και επιχειρηματίαν, συνδεόμενον στενώς μετά πολλών Ισραηλιτικών εμπορικών οίκων, εις βαθμόν ώστε να ομιλεί και ο ίδιος την ισπανοεβραϊκήν διάλεκτον*», υπονοώντας πιθανότατα τον τότε Πρόεδρο του Επιμελητηρίου Αλέξανδρο Κράλλη. Πράγματι, ο Καρατζόγλου αποτυπώνει με πολύ ευαισθησία την απογοήτευση των Εβραίων επιχειρηματιών από τους Έλληνες συναδέλφους τους, η οποία εκφράζεται σπαρακτικά στα λόγια του Γιομτώβ Γιακοέλ:

το θλιβερόν δε σύμπτωμα εν προκειμένω υπήρξεν η παντελής έλλειψις συναδελφικής αλληλεγγύης εις τας εμπορικές και επαγγελματικές κυρίως τάξεις. Διότι, καθόσον ο γράφων είναι εις θέσιν να γνωρίζει, αι διοικήσεις των οργανισμών τούτων εις ουδεμίαν προέβησαν, ούτε προς τας ελληνικάς διοικητικές αρχάς, εκδήλωσιν ή ενέργειαν υπέρ των διαγραφπτέων ισραηλιτικών μελών, μετά των οποίων η πολυετής συνεργασία ώφειλε να είχε στερεώσει τους δεσμούςς των!

Εξετάζοντας τα αρχεία των μεταπολεμικών δικογραφιών, ο Καρατζόγλου καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι περισσότεροι από τους Έλληνες «εγκληματίες πολέμου» διέφυγαν της τιμωρίας. Μεγάλο μέρος του «πλουτισμού» από τον οποίο επωφελήθηκαν αυτοί μεταξύ Απριλίου 1941 και Νοεμβρίου 1944 προερχόταν από αγαθά που λεηλατήθηκαν από τα εβραϊκά καταστήματα της Θεσσαλονίκης τα οποία παραχωρήθηκαν σε χιλιάδες μεσεγγυούχους μετά την εκτόπιση των ιδιοκτητών τους στο Άουσβιτς και σε άλλα στρατόπεδα εξόντωσης.

Ο Καρατζόγλου αντλεί επίσης στοιχεία από τα πρωτόκολλα των δικών που απαιτούσαν την απόδοση των εβραϊκών επιχειρήσεων στους επιζώντες ιδιοκτήτες ή στους συγγενείς τους. Στο πλαίσιο των νέων «πλουσίων» της Θεσσαλονίκης, αποδεικνύει ότι από τους 20 φορολογουμένους στους οποίους επιβλήθηκε στις αρχές του 1949 ο υψηλότερος «εφάπαξ φόρος των ευπόρων τάξεων», οι μισοί ήταν χριστιανοί και οι άλλοι μισοί Εβραίοι. Κατά συνέπεια, ο Καρατζόγλου καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι επιζώ-

¹ Saltiel Leon, “The Holocaust in Thessaloniki – Reactions to the anti-jewish persecution, 1942-1943”, London and New York: Routledge, 2021.

ντες του Ολοκαυτώματος που επέστρεψαν στη Θεσσαλονίκη ανέκτησαν έτσι μια κεντρική θέση μεταξύ των επιχειρηματιών της πόλης. Ωστόσο, επισημαίνει ότι οι εβραϊκές επιχειρήσεις που επανεγκαταστάθηκαν ή ιδρύθηκαν στη Θεσσαλονίκη μεταξύ 1950 και 1960, αποτελούσαν μόνο το 2% του συνόλου των επιχειρήσεων της πόλης κατά την περίοδο αυτή.

Η καταβολή του 20% του συνόλου του «εφάπαξ φόρου των ευπόρων» υποδηλώνει επίσης τις κρυφές διακρίσεις τις οποίες προφανώς εξακολουθούσαν να υφίστανται. Παρόλο που δεν έχει τεκμηριωθεί επίσημα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι παρά τη σχετική οικονομική τους δύναμη, ήταν ο εύκολος τρόπος για τις φορολογικές αρχές να εντοπίζουν και να παρακολουθούν τους Εβραίους φορολογούμενους σε αντίθεση με τους Χριστιανούς φορολογούμενους, οι οποίοι μπορούσαν να αποφύγουν αυτόν τον φόρο.

Συμβάλλοντας στην αναπτυσσόμενη μελέτη της «νόμιμης κλοπής των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας» που αποτέλεσε αναπόσπαστο μέρος της ναζιστικής «Τελικής Λύσης», η μελέτη αυτή θα πρέπει να προστεθεί στην ευρεία έρευνα του Gerald D. Feldman για τα οικονομικά της «Τελικής Λύσης». Σε αυτό το ερευνητικό πλαίσιο, είναι σκόπιμο να συνεχιστεί η διερεύνηση αυτού που ο συγγραφέας αποκαλεί «τον γνωστό αστικό μύθο» – δηλαδή ότι «η μεταπολεμική οικονομία της Θεσσαλονίκης βασίστηκε στην περιουσία που ανήκε στους μεσεγγυούχους κατά τη διάρκεια της Κατοχής και ότι οι επιτυχημένες επιχειρήσεις δημιουργήθηκαν ... από εβραϊκές λίρες». Ο συγγραφέας επιδιώκει να παρουσιάσει στους αναγνώστες του τα ηθικά διλήμματα που αντιμετώπιζε η ελληνορθόδοξη κοινότητα, αποφεύγοντας παράλληλα τη συλλογική δυσφήμιση της μη εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, σύμφωνα με τα λεγόμενά του:

Πώς μπορεί να στιγματιστεί μια πόλη ολόκληρη με δεκάδες χιλιάδες αμέτοχους στις λεηλασίες και τις αρπαγές κατοίκους της, όπως θα θέλανε μερικοί, καθορίζοντας μάλιστα και αριθμητικά τους ενόχους;

Μπροστά στο επιχείρημα του Καρατζόγλου, είναι απαραίτητο και αξίζει να συνεχιστεί η έρευνα για την έντονη αυτή ανάμειξη της μη εβραϊκής επιχειρηματικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Ακόμα περισσότερο, να διερευνηθεί η σύγκριση όχι μόνο στη Θεσσαλονίκη, αλλά και σε σχέση με άλλα ευρωπαϊκά κράτη: Ποιοι αντικατέστησαν τους Εβραίους επιχειρηματίες που εξοντώθηκαν στο Ολοκαύτωμα;

Εν κατακλείδι, αυτό το «ιστορικό δοκίμιο», όπως τιτλοφορείται από τον συγγραφέα, ενδιαφέρει τόσο τους μελετητές όσο και τους μη ειδικούς, συμπεριλαμβανομένων των απογόνων των Θεσσαλονικέων Εβραίων που ζητούν να ανακαλύψουν την τύχη των οικογενειακών επιχειρήσεων και κάθε ανάμνησή τους για να τιμήσουν την εβραϊκή ιστορία της πόλης. Η συμβολή του έχει ιδιαίτερη σημασία στην εποχή που οι τελευταίοι επιζώντες του Ολοκαυτώματος πεθαίνουν και γίνονται προσπάθειες από πλευράς των «αρνητών του Ολοκαυτώματος» να σαμποτάρουν τα όποια σχέδια μνήμης.

Orly Carolina Meron (το γένος Leon)
Πανεπιστήμιο Bar-Ilan, Ισραήλ